

فصلنامه رهیافت‌های نوین مدیریت جهادی و حکمرانی اسلامی

شماره نهم، دوره سوم، بهار ۱۴۰۲

نوع مقاله: علمی پژوهشی

صفحات: ۴۱-۶۰

چارچوب پاسخگویی قرآنی: مدلی برای حکمرانی اسلامی

تاریخ دریافت مقاله: ۱۴۰۱/۱۲/۰۴ تاریخ پذیرش مقاله: ۱۴۰۲/۰۲/۰۶ مهدی امیری^۱

چکیده

این پژوهش با توجه به خلاء چارچوب‌های مفهومی و بسط مطالعات میدانی متناسب با آموزه‌های اسلامی و بومی با هدف توسعه چارچوب مفهومی پاسخگویی مبتنی بر قرآن کریم به منظور ارائه مدلی برای حکمرانی در مدیریت اسلامی و از طریق روش فرایند چرخه‌ای تحلیل انجام شده است. جامعه آماری (قلمرو) پژوهش کلیه آیات قرآن کریم می‌باشد که با بهره‌گیری از فهرست موضوعی تفاسیر نور و نمونه، پیام‌ها و مفاهیم مرتبط با مفهوم پاسخگویی در آیات قرآن کریم با استفاده از کاربرگ‌های محقق ساخته مبتنی بر روش کیفی مذکور به عنوان ابزار پژوهش، مورد کاوش قرار گرفته است. حاصل این بررسی، گردآوری و احصاء ۳۱۶ مفهوم فراگیر و سپس دسته‌بندی و مفهوم‌سازی این کدها و مفاهیم، ذیل ۹۳ کد محوری بر اساس قرابت محتوایی و در نهایت شکل‌گیری طبقه‌بندی نهایی مبانی، موانع و عوامل زمینه‌ساز پاسخگویی مبتنی بر قرآن کریم در سه حوزه شناختی، عاطفی و رفتاری به عنوان چارچوب مفهومی پاسخگویی در سیستم‌های اجتماعی مبتنی بر قرآن کریم گردید.

کلمات کلیدی

پاسخگویی قرآنی، سیستم‌های اجتماعی، حکمرانی اسلامی.

۱- گروه علوم تربیتی و مشاوره، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران. (نویسنده مسئول) m.amiri@pnu.ac.ir

مقدمه

در نگاه اسلامی با عنایت به تأکیدات موکد برخی آیات (اسراء، آیه ۳۶؛ قیامت، آیه ۳۶؛ اسراء، آیه ۳۴؛ انبیاء، آیه ۱؛ اعراف، آیه ۶؛ حجر، آیات ۹۳-۹۲) موضوع پاسخگویی و مسئولیت‌های مرتبط با آن جایگاه ویژه‌ای دارد به عنوان مثال در آیه ۷۲ سوره احزاب، خداوند انسانها را پاسخگوی امانتی دانسته که به آنها سپرده است؛ به عبارتی مطابق با آموزه‌های دینی و اسلامی، بحث پاسخگویی می‌تواند گستره وسیعی را در بر گیرد؛ از پاسخگویی در برابر خداوند متعال تا پاسخگویی در برابر مردم و حتی پاسخگویی در برابر اعضا و جوارح خود انسان. همچنین مسیر پاسخگویی در آموزه‌های اسلامی از درون و پاسخگویی خود فرد به خودش شروع شده و به اجتماع و جامعه بزرگتر ختم می‌شود.

انسان از دیدگاه اسلام «موجودی پرسشگر و پاسخگو» است و معاد نیز که یکی از اصول دین اسلام است بر همین اساس و چارچوب بوده و به موجب آن انسان باید پاسخگوی تمام اعمال و رفتارهای خود باشد (علیخانی، ۱۳۸۴: ۵۲) در همین زمینه قرآن کریم در سوره انبیاء آیه ۲۳ «لَا يُسْأَلُ عَمَّا يَفْعَلُ وَهُمْ يُسْأَلُونَ» بجز خداوند، همه را مورد بازخواست و پرسش معرفی می‌کند.

مطابق با آیات الهی و آموزه‌های دینی یک انسان با ایمان نه تنها در این جهان و در برابر صاحبان حق بلکه در جهان دیگر نیز خود را پاسخگو در برابر اعمال خود می‌داند و در آن روز راه مفری از اعمال خود و حکومت الهی ندارد (و لا یمکن الفرار من حکومتک^۱). در چارچوب بینش و باورهای اسلامی، پاسخ‌گویی همانا بیان عرفی «انجام تکلیف» است. از این منظر، اصولاً فقه اسلامی بر پایه‌ی دو سویه‌ی «وظیفه - پاسخ» یا «تکلیف - انجام» شکل گرفته و بر مبنای چارچوب پاسخ‌گویی ویژه‌ی خود، نظام‌مند شده است. مؤمنان، از آن رو به تکالیف تقریبی و تعاملی خود عمل می‌کنند که در نظام تکوین و تشریح الهی، باید پاسخ‌گوی تمامی لحظات عمر کوتاه و حیات گذرای خود در بارگاه قدس الهی باشند و بتوانند کارنامه‌ی موفق‌تری از اعمال و انتخاب اولویت‌های خود در برابر نعمت‌های الهی ارزانی شده به آنها باشند (نبوی، ۱۳۸۳: ۱۵۵-۱۵۴).

مبانی نظری و پیشینه پژوهشی

بدون شک مفهوم پاسخگویی در آموزه‌های اسلامی، غنی‌تر از آنچه که در آموزه‌های غربی بدان اشاره شده است، می‌باشد. از جمله این تحقیقات داخلی که به نوعی به مقوله پاسخگویی ولی با نگرشی کلی و بسته ورود کرده‌اند می‌توان به پژوهش، فولادی و شفیعی (۱۳۹۷) اشاره کرد که، انواع پاسخگویی در نهج‌البلاغه را شامل؛ الف) پاسخگویی در قبال مسئولیت؛ ب) پاسخگویی در قبال مردم و اجتماع؛

چارچوب پاسخگویی قرآنی: مدلی برای حکمرانی اسلامی/امیری

ج) پاسخگویی در قبال بیت المال و د) پاسخگویی در قبال عملکرد دانسته‌اند. همچنین، ذاکری و همکاران (۱۳۹۰) در پژوهشی به تبیین الگوی پاسخگویی و نظارت بر نظام اداری در حکومت علوی از منظر بوروکراسی و دموکراسی پرداخته و به این نتیجه رسیدند که در دوران زعامت امام علی (ع)، بحث پاسخگویی و نظارت بر دستگاه بوروکراسی از طریق نظامی جامع و چندوجهی انجام می‌گرفته است که شامل کنترل سیاسی، خودکنترلی بر مبنای ارزش‌های بوروکراتیک و نظارت همگانی بوده است. جستجوی پیشینه پژوهشی خارج از کشور در حوزه پاسخگویی اسلامی نیز بیانگر این است که این تحقیقات نیز توصیفی از پاسخگویی را در امور و قواعد اجتماعی همچون؛ امور خیریه، وقف (عثمان^۲، ۲۰۱۲)، زکات (سعد و همکاران^۳، ۲۰۱۴) مسائل بانکداری و یا نقش و جایگاه کلی آن را در آموزه‌های دینی بررسی کرده و از ارائه یک چارچوب جامع و مدون غافل بوده‌اند و تنها بر ضرورت و اهمیت پاسخگویی و فاصله آن تا وضعیت مطلوب در یک کشور اسلامی تأکید دارند.

در بررسی انجام شده توسط نگارنده خلاء چارچوبهای مفهومی و بسط مطالعات میدانی متناسب با آموزه‌های اسلامی و بومی مشهود است و مرور پژوهش‌های انجام شده نشان داد که در حوزه سیستم‌های اجتماعی پژوهش چشمگیری در حوزه پاسخگویی در داخل و خارج از کشور مشاهده نگردید و آنچه که انجام شده بیشتر رویکردی توصیفی و مروری و یا رابطه‌ای بوده و مطابق بررسی‌های نگارنده، نظریه‌ای جامع و فراگیر با نگرش اسلامی که قابلیت کاربرد در کلیه سیستم‌های اجتماعی را داشته باشد در این خصوص مشاهده نگردید و پاسخگویی مطرح شده در این پژوهش‌ها به خصوص در پژوهش‌های خارجی بیشتر مربوط به بعد مالی و حسابرسی بوده و بعضاً از بعد اخلاقی و ارزشی پاسخگویی و تبعات حاصل از آن غفلت شده است ثانیاً در پژوهش‌های داخلی نیز اکثر پژوهش‌ها مبتنی بر همان چارچوب‌های غربی و مفاهیم حاصل از ترجمه پاسخگویی با نگاه غربی انجام شده است و لذا خلاء چارچوب و نظریه‌ای برای انجام پژوهش‌هایی با نگاه اسلامی (قرآنی) در حوزه پاسخگویی مشهود است؛ این در حالی است که یکی از الزامات توسعه الگوی حکمرانی اسلامی و ایرانی، توسعه و تبیین الگوی پاسخگویی مبتنی بر مبنای و آموزه‌های اسلامی است. هدف از این پژوهش کیفی، کشف چارچوب مفهومی پاسخگویی در سیستم‌های اجتماعی مبتنی بر قرآن کریم می‌باشد. بر این اساس سوال اساسی این پژوهش این است که چارچوب مفهومی پاسخگویی در سیستم‌های اجتماعی مبتنی بر قرآن کریم چیست؟ لذا این پژوهش به دنبال توسعه و طراحی یک چارچوب مفهومی پاسخگویی در سیستم‌های اجتماعی بر مبنای قرآن کریم است. براین اساس پژوهش حاضر بر مبنای هدف از نوع توسعه ای است و از لحاظ استراتژی پژوهش، کیفی می‌باشد.

روش‌شناسی پژوهش

در این پژوهش با استفاده از روش تحقیق تحلیل محتوای کیفی^۴ مقوله‌ای و با بهره‌گیری از فرایند چرخه‌ای تحلیل و با استفاده از تفاسیر نور و نمونه به گردآوری و تحلیل عمیق پدیده پاسخگویی در سیستم‌های اجتماعی در بافت و زمینه قرآن کریم پرداخته و سپس یک چارچوب مفهومی پاسخگویی مبتنی بر قرآن کریم در سیستم‌های اجتماعی را توسعه داده است. قلمرو کاوش و بررسی داده‌های این پژوهش کلیه آیات قرآن کریم می‌باشد. در این قلمرو، پیام‌ها و مفاهیم مرتبط با پدیده پاسخگویی در آیات و روایات و با بهره‌گیری از تفاسیر نور و نمونه مورد کاوش و بررسی قرار گرفته است. شیوه جمع‌آوری اطلاعات بر اساس روش پژوهش کیفی فرایند چرخه‌ای تحلیل - که ابتدا آن را سارانتاکوس^۵ (۱۹۹۸) به عنوان یک روش تحلیل کیفی مشتمل بر گردآوری داده‌ها و اطلاعات، تقلیل داده‌ها سازماندهی و تفسیر مطرح و سپس ترک‌زاده (۱۳۸۸) بر اساس تجربه خود در کاربرد این روش در برخی پژوهش‌ها (اسماعیلی و ترک‌زاده، ۱۳۹۶، ترک‌زاده و همکاران، ۱۳۹۶) و نیز با نظر به مقتضیات زمینه‌ای و محیطی تولید و توسعه دانش مدیریت اسلامی توسعه داده - بود. به منظور بررسی اعتمادپذیری پژوهش، از روش‌های مرور متخصصان و خودبازبینی محقق طی فرایند جمع‌آوری و تحلیل داده‌ها و بررسی چارچوب و محتوای آن از دیدگاه صاحب‌نظران استفاده شده است (کرسول^۶، ۲۰۰۷).

یافته‌های پژوهش

در فرایند چرخه‌ای تحلیل که این پژوهش به دنبال آن است روند به دست آوردن یافته‌ها امری مرحله‌ای و به صورت رفت و برگشتی است و امکان تحلیل داده‌های کیفی پراکنده، وسیع و پربعد را فراهم می‌کند و این مراحل باید در حالتی تعاملی، این چرخه را تا رسیدن به مرحله اشباع مفهوم یا دانش موردنظر ادامه دهد لذا یافته‌های این پژوهش همزمان با شکل‌گیری گام‌های پژوهش پیش می‌رود و مبتنی بر چهار مرحله فرایند چرخه‌ای تحلیل است بنابراین در این پژوهش فرایند چرخه‌ای تحلیل هم روش و هم شیوه گردآوری و تحلیل یافته‌های پژوهش است که به نوعی ملازمت دارند از این رو در ادامه به تشریح این یافته‌ها مبتنی بر این فرایند پرداخته می‌شود؛

مرحله اول: گردآوری اطلاعات

در این مرحله از پژوهش، به منظور گردآوری اطلاعات موجود در قرآن کریم پیرامون مفهوم پاسخگویی، بعد از مطالعه و تدبّر بر روی آنها و همچنین مرور کتب تفسیر نور و نمونه، آیه‌هایی که ارتباط مستقیم یا غیرمستقیم با موضوع پاسخگویی در سیستم‌های اجتماعی و کارکردهای آن داشتند، انتخاب

چارچوب پاسخگویی قرآنی: مدلی برای حکمرانی اسلامی/امیری

و مورد مذاقه و بررسی بیشتر قرار گرفتند. به این ترتیب، پس از مطالعه آیه‌ها، مفاهیم مربوط به هر آیه که ارتباط بیشتری با مفهوم پاسخگویی داشتند، به طور مجزا و بر اساس حالت اکتشافی و جهت‌مند گردآوری و احصاء گردید، به این معنا که اطلاعات در گستره وسیعی گردآوری و همزمان و به طور مستمر، دسته بندی و کاویده شده‌اند تا به اکتشاف (تشخیص و شناخت) جوانب مختلف مفهوم پاسخگویی در سیستم‌های اجتماعی منجر گردد. در جدول شماره ۱، ستون اول از سمت چپ ذیل مفاهیم پایه، این مفاهیم اولیه استخراج شده را نشان می‌دهد.

مرحله دوم: تقلیل احیاگرانه داده‌ها

در این مرحله از پژوهش، مطابق با فرایند چرخه‌ای تحلیل (ترک‌زاده، ۱۳۸۸) به تقلیل احیاگرانه داده‌ها (مفاهیم فراگیر) پرداخته شد. در واقع در این مرحله تلاش گردید تا ۳۱۶ کد گردآوری شده در مرحله اول را که دارای قرابت محتوایی بودند در ذیل یک عنوان مشترک (کدمحوری، اطلاعات معنادار) که به نوعی دربرگیرنده یا پوشش دهنده داده‌های کیفی دسته مربوطه می‌باشند، کدگذاری یا دسته‌بندی شوند. منظور از قرابت محتوایی، نزدیکی مقوله‌ها از لحاظ مفهوم، هنجاری یا هم‌خانواده بودن آنها و یا قرار گرفتن آنها در یک مجموعه یا خط سیر مفهومی منطقی است. لذا مفاهیم فراگیر احصا شده در مرحله قبل، در ذیل ۹۳ کد محوری دسته‌بندی و مفهوم‌سازی شدند که به شرح جدول شماره ۱ در ستون مفاهیم محوری قابل مشاهده می‌باشند.

مرحله سوم: سازماندهی و تحلیل اطلاعات

منظور از سازماندهی اطلاعات، جمع‌بندی و طبقه‌بندی نهایی اطلاعات پاسخگویی و ارائه نتایج به صورت سازمان یافته است. در این مرحله، اطلاعات بدست آمده از دو مرحله ی قبل، با توجه به ماهیت مفهومی و کارکردی آنها در زمینه پاسخگویی، بازپردازی و فرآوری گردید. در این راستا با ابتنا به شناخت حاصل از مراحل پیش (گردآوری اطلاعات و تقلیل احیاگرانه داده‌ها) و بازاندیشی در زمینه موضوع، مفاهیم محوری پاسخگویی به دست آمده به سازماندهی، تحلیل، جمع‌بندی و طبقه‌بندی نهایی اطلاعات کیفی گردآوری شده از قرآن کریم در دو مرحله مفاهیم سازماندهی شده مرحله ۱ (سطح ۱) و مرحله ۲ (سطح ۲) پرداخته شد و تلاش گردید تا اطلاعات کدگذاری شده در مرحله قبل در کدهای معنادارتری قرار داده شود تا هم درک این مفهوم برای خواننده سریع‌تر اتفاق بیافتد و هم امکان مقایسه سریع‌تر بین مفاهیم پاسخگویی از دیدگاه قرآن کریم و سایر متون و منابع فراهم آید. در نهایت مفاهیم محوری به دست آمده در یک طبقه بندی نهایی در سه بعد مبانی (پیش‌نیازها، الزامات و پیش‌زمینه‌های پاسخگویی)، موانع (عواملی هستند که از پاسخگویی مطلوب و اثربخش جلوگیری می‌کنند) و عوامل زمینه‌ساز (عواملی

فصلنامه رهیافت‌های نوین مدیریت جهادی و حکمرانی اسلامی، شماره ۸، دوره ۳، بهار ۱۴۰۲

هستند که می‌توانند نقش انگیزش‌دهنده و تقویت‌کننده در جهت پاسخگویی سیستم‌های اجتماعی داشته باشند)، در قالب جدول شماره ۱ سازماندهی شده است. این طبقه بندی با عنایت به بررسی پیشینه پژوهشی و خلأ درک شده از یک چارچوب مفهومی ارائه شده انجام شده است.

مرحله چهارم: فراسازماندهی

و در نهایت در مرحله چهارم، مفاهیم سازماندهی شده مرحله قبل به منظور دستیابی به محورهای اساسی مفهوم پاسخگویی، سازماندهی مجدد گردید بدین معنا که اطلاعات سازماندهی شده با عنایت به ماهیت و کارکردی که می‌توانستند در یک نظام پاسخگویی ایفا نمایند جمع‌بندی و در طبقات معین‌تر و مشخص‌تر، طبقه‌بندی گردید و بدین سان مفاهیم سازماندهی شده سطح اول فراوری مجدد گردید و منجر به شکل‌گیری طبقه‌بندی نهایی مبانی، موانع و عوامل زمینه‌ساز پاسخگویی مبتنی بر قرآن کریم در سه حوزه شناختی (ادراکی-ذهنی)، عاطفی (بینشی-نگرشی) و رفتاری (عملی) گردید (جدول شماره ۱ و شکل شماره ۱).

جدول ۱: طبقه‌بندی مفاهیم و توسعه چارچوب مفهومی پاسخگویی در سیستم‌های اجتماعی مبتنی

بر قرآن کریم در طی چهار مرحله فرایند چرخه‌ای تحلیل

مفاهیم سازماندهی سطح ۲	مفاهیم سطح ۱	مفاهیم محوری	مفاهیم پایه	
ذهنی و ادراکی (شناختی)	حق‌گرایی	حق	۱- حق مردم. ۲- حق خداوند. ۳- حق	
	وعده الهی	حق‌گرایی	۱- اعتصموا بالله. ۲- حبل الله. ۳- تمسک. ۴- حکم الله. ۵- قصاص. ۶- حدود الله.	
مبانی بینشی و نگرشی (عاطفی)	عدم تکبر (خودبرتر بینی)	تقرب الهی	۱- بهشت. ۲- قرب الهی. ۳- وعده الهی	
	تقوا	بخشایش الهی	۱- بخشایش. ۲- شفاعت	
		عدم تکبر	عدم تکبر	۱- عدم استکبار. ۲- عدم طغیان و سرکشی. ۳- دوری از تکبر. ۴- عدم خودستایی
	ایمان	عطوفت	۱- مهربانی. ۲- نیکی به والدین	
		فروتنی	۱- عدم بخل. ۲- خضوع. ۳- خشوع. ۴- تواضع	
	ایمان	عدم منت‌گذاری	دوری از منت‌گذاری	
		تقوا	تقوا	
عملی و رفتاری	ایمان	یقین	۱- نفس مطمئن. ۲- یقین. ۳- عدم تردید و دودلی. ۴- متقین	
	اطاعت الهی	ایمان	۱- ایمان. ۲- مومنین	
اطاعت الهی	ولایت‌پذیری	ولایت‌پذیری	۱- پیروی از ولایت، وحی و قرآن و دستورات الهی. ۲- انتخاب سرپرست و ولی مومن. ۳- اطاعت از خدا و پیامبر	
	اطاعت الهی	اطاعت الهی	۱- اجرای فرامین الهی. ۲- تسلیم امر الهی بودن	

چارچوب پاسخگویی قرآنی: مدلی برای حکمرانی اسلامی/امیری

			موالی	۱- دوستان خداوند. ۲- یاران خداوند	
	عمل صالح	عمل صالح	عمل صالح	۱- عمل صالح. ۲- صالحین.	
	رعایت موازین الهی	اسوه حسنه	اسوه حسنه	۱- تبعیت از الگوهای قرآنی(ابراهیم و ...). ۲- اسوه حسنه	
	باطل‌گریزی	میزان	میزان	۱- میزان. ۲- قرآن. ۳- شاهدان و ناظران. ۴- راه راست	
	باطل‌گریزی	باطل‌گریزی	باطل‌گریزی	۱- رویگردانی از مشرکان. ۲- عدم پیروی از شیطان. ۳- قاعده نفی سبیل. ۴- نهی از منکر. ۵- رویگردانی از طغیان‌گران	
	برائت	برائت	برائت	۱- عدم دوستی با دشمن خداوند. ۲- عدم تبعیت از گمراهان و مفسدان و کافران. ۳- برائت	
ذهنی و ادراکی(شناختی)	کفر ورزی	کفر	کفر	۱- کفر. ۲- بی‌ایمانی. ۳- شرک. ۴- کراهت از حق	
	گمراهی	ناسپاسی	گمراهی	۱- عدم شکرگذاری. ۲- ناسپاسی	
بینشی و نگرشی(عاطفی)	بی‌بصیرتی	چهارت	چهارت	۱- عدم آگاهی. ۲- نادانی.	
		بی‌فکری	بی‌فکری	۱- عدم تفکر. ۲- عدم تعقل	
	تشکیک	فقدان بصیرت	فقدان بصیرت	۱- عدم بصیرت. ۲- عدم هدایت. ۳- کوردلی.	
		شبهه	شبهه	۱- شک. ۲- سوء ظن	
	سیئات	وسوسه	وسوسه	۱- وسوسه. ۲- وسوسه شیطان. ۳- تبعیت از شهوات	
		تفرقه	تفرقه	۱- تفرقه. ۲- پراکندگی در سعی و تلاش	
	موانع	ضعف ایمان	ضعف ایمان	ضعف ایمان	۱- ادعای ایمان و گفتار بدون عمل. ۲- خود فراموشی. ۳- بی‌مبالاتی. ۴- سستی
			یأس	یأس	۱- یأس
		سیئات	قلب مریض	قلب مریض	۱- وجدان بیمار. ۲- زنگار دل. ۳- ظلم به نفس. ۴- حسد. ۵- سنگدلی
			تفاخر	تفاخر	۱- تکبر. ۲- غرور. ۳- بخل. ۴- فخر فروشی
تکذیب			تکذیب	۱- انکار کردن. ۲- تکذیب	
عملی و رفتاری	حق‌گریزی	خصومت	خصومت	۱- مجادله. ۲- کینه توزی. ۳- دشمنی با خداوند	
		بدزبانی	بدزبانی	۱- استهزاء. ۲- طعنه زدن. ۳- عیب جوئی. ۴- بدگوئی. ۵- سخن لغو و بیهوده	
	حق‌گریزی	رویگردانی از حق	رویگردانی از حق	۱- رویگردانی از حق. ۲- تولی. ۳- رویگردانی از یاد خداوند. ۴- رویگردانی از دستورات خداوند. ۵- رویگردانی از تذکر و فراموشی یاد خدا	
		باطل‌گرایی	باطل‌گرایی	۱- تبعیت از باطل. ۲- تبعیت از شیطان. ۳- تسلط شیطان. ۴- نفس اماره. ۵- پذیرش هدایت غیرالهی. ۶- اطاعت از غیر خداوند. ۷- توسل به معبود غیرالهی. ۸- طاغوت پرستی. ۸- استعانت از غیر خداوند. ۹- عدم پرستش خداوند. ۱۰- سحر و جادو	
	تعدی کردن	حق‌ستیزی	حق‌ستیزی	۱- افتراء. ۲- تهمت. ۳- اختلاف در حق	
		ظلم و جور	ظلم و جور	۱- ظلم کردن. ۲- زورگویی	
		استضعاف	استضعاف	استضعاف	
		تعدی	تعدی	۱- تجاوز به حدود الهی. ۲- تقاضای نامعقول	
	خلافکاری	بزهکاری	بزهکاری	۱- مجرمین. ۲- فاسقین. ۳- مفسدین. ۴- ظالمان	

فصلنامه رهیافت‌های نوین مدیریت جهادی و حکمرانی اسلامی، شماره ۸، دوره ۳، بهار ۱۴۰۲

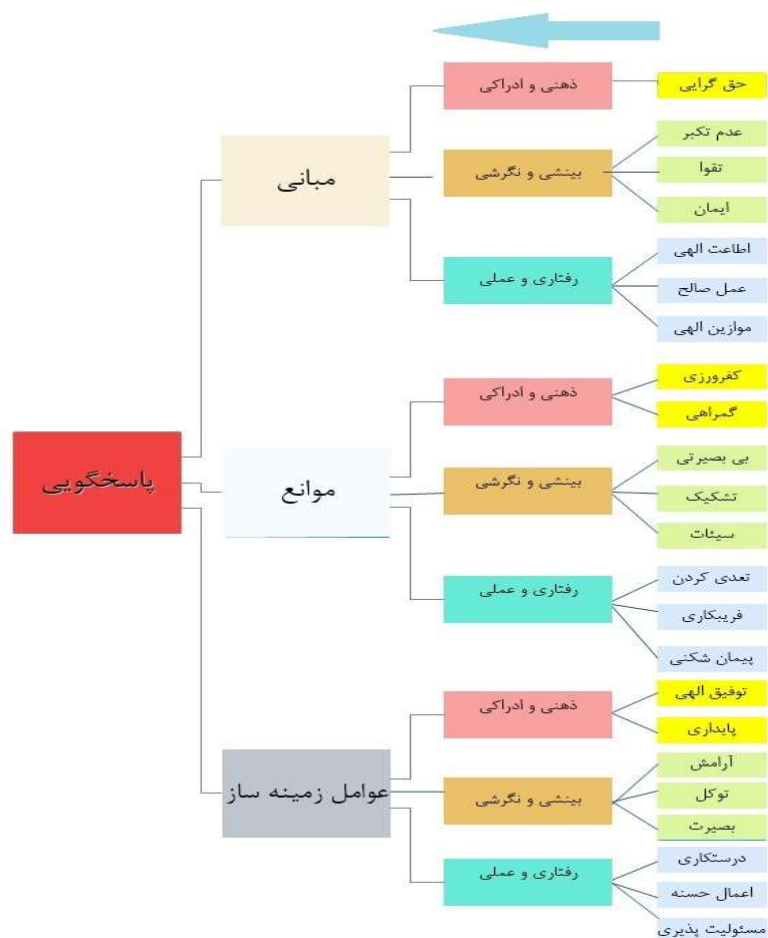
عمل ناصالح	۱- عمل غیر صالح. ۲- عمل زشت. ۳- کسب گناه. ۴- قتل	فریبکاری	عوامل زمینه‌ساز
خدعه	۱- نیرنگ. ۲- کید. ۳- خدعه. ۴- عذر تراشی		
تزویر	۱- نفاق. ۲- ریا. ۳- سخن چینی. ۴- گزافه گویی. ۵- کتمان حق.		
تحریر	۱- تحریف و تبدیل حقیقت. ۲- تحریف آیات الهی. ۳- تبدیل نعمت	تبذیر	
اسراف	۱- اسراف. ۲- مسرفون		
ناز پرورده	۱- مترف. ۲- حریص	پیمان شکنی	
سرکشی	۱- سرپیچی از فرمان الهی. ۲- نافرمانی عمدی. ۳- مخالفت با خداوند و پیامبر. ۴- طغیان. ۵- ابا. ۶- استکبار		
پیمان شکنی	۱- پیمان شکنی. ۲- خلف وعده. ۳- خیانت		
کسب حرام	۱- ربا. ۲- خوردن مال مردم. ۳- کم فروشی	توفیق الهی	
بشارت الهی	۱- دعوت الهی و پاسخ به آن. ۲- ابلاغ رسالت. ۳- تبشیر		
نصرت الهی	۱- یاری خداوند. ۲- استجابات الهی		
مسئولیت الهی	۱- پاسخگویی خداوند به خلق و نیازهای آنان. ۲- پاسخگویی خداوند به درخواست و سوالات انسان. ۳- پاسخگویی خداوند به درخواست و سوالات پیامبران	پایداری	
خواست الهی	۱- خواست خداوند. ۲- اراده الهی		
هدایت الهی	۱- هدایت الهی و پذیرش آن. ۲- رشد. ۳- رحمت		
ترغیب الهی	۱- ترغیب. ۲- رغبت. ۳- اراده تغییر	عبرت	ذهنی و ادراکی (شناختی)
پایداری	۱- ثبات قدم. ۲- راسخون. ۳- عدم اختلاف و تفرقه. ۴- عدم سستی		
صبر	۱- انتظار. ۲- صبر. ۳- سکوت کردن. ۴- بردباری. ۵- استقامت. ۶- آسانی پس از سختی. ۷- عدم تعجیل		
پندپذیری	۱- پند گرفتن. ۲- پند و اندرز	قیامت	
تنبه	۱- تذکر و یادآوری. ۲- علم، آگاهی		
ابتلاء	۱- فتنه. ۲- آزمایش. ۳- بلاء. ۴- نعمت‌های الهی (چشم، زبان و لب). ۵- مکر الهی. ۶- مهلت دادن به کافران. ۶- متاع دنیا		
معاد	۱- آخرت. ۲- معاد. ۳- مرگ. ۴- برزخ. ۵- جهنم. ۶- حسرت. ۷- عذاب	آرامش	بینشی و نگرشی (عاطفی)
محاسبه	۱- اکتساب اعمال. ۲- جزاء عمل. ۳- قانده جزاء مفسدین. ۴- اجر و پاداش. ۵- محاسبه اعمال. ۶- مسئولیت نسبت به اعمال خود در قیامت. ۷- حسابدهی. ۸- پاسخگویی در پیشگاه الهی		
سکینه	۱- قلب سلیم. ۲- نفس مطمئن		
سعه صدر	۱- شرح صدر. ۲- مدارا. ۳- بخشش. ۴- فروبردن خشم.	توکل	
توکل	۱- توکل. ۲- امید و رجاء به خداوند		
اولوالباب	۱- خردمندان. ۲- هوشیاران		

چارچوب پاسخگویی قرآنی: مدلی برای حکمرانی اسلامی/امیری

۱- حکمت و علم، ۲- زیرکی و دقت در انجام مسئولیت امور، ۳- تفقه، ۳- تفکر و تعقل، ۴- تدبیر، ۵- علم و آگاهی، ۶- بصیرت	بصیرت		
۱- مسئولیت خواهی، ۲- مسئول بودن، ۳- مورد سوال قرار گرفتن، ۴- یسئولون (سوال و جواب)	مسئولیت	مسئولیت پذیری	عملی و رفتاری
۱- پاسخگویی انسان به خداوند، ۲- پاسخگویی انسان به وجدان و اعمال و کردار، ۳- پاسخگویی انسان به پیامبران و دعوت آنان	مسئولیت انسانی		
۱- پاسخگویی پیامبران به درخواست مردم، ۲- پاسخگویی پیامبران به پاسخ خواه (خداوند)	مسئولیت پیامبران و ائمه		
۱- تکلیف گزایی، ۲- تکلیف خواهی، ۳- تکلیف	مکلف بودن	تکلیف پذیری	
۱- یگانگی خداوند، ۲- عدم شرک، ۳- کفر به طاغوت	توحید	عبادت	
۱- پرستش الهی (بندگی)، ۲- سجود، ۳- یاد خداوند، ۴- شکرگذاری کردن	تعبد		
۱- فطرت الهی، ۲- شاکله	فطرت الهی		
۱- جهاد و آمادگی برای آن، ۲- مجاهد، ۳- شهادت در راه خدا، ۴- سعی و تلاش، ۵- هجرت کردن	مجاهده	مجاهده	
۱- اخلاص، ۲- صداقت	راستی	درستکاری	
۱- قسط، ۲- عدالت، ۳- عدم ستم کردن	عدل		
۱- صراحت، ۲- دوری از فرافکنی	صراحت		
۱- تزکیه	تزکیه ورزیدن	پاکدامنی	
۱- ازدواج کردن، ۲- عفت	پاکدامنی ورزیدن	برهان الهی	
۱- آیات الهی، ۲- معجزه	برهان الهی		
۱- عدم خلف وعده، ۲- امانتداری، ۳- وفای به عهد	امانتداری		
۱- مشورت، ۲- تعاون و همکاری	تعاون		
۱- انجام کار نیک در برابر نعمت‌های الهی، ۲- احسان، ۳- سبقت در کار نیک، ۴- امر به معروف، ۵- محسنین، ۶- ابرار، ۷- یتیم نوازی، ۸- قول معروف، ۹- پاسخ ملایم به جاهلان، ۱۰- پاسخ تحیت را دادن به نحو شایسته تر، ۱۱- عدم بدگوئی	احسان ورزیدن	اعمال حسنه	
۱- عدم اسراف، ۲- عدم زیاده روی	قناعت		
۱- قرض الحسنه، ۲- زکات، ۳- صدقه، ۴- انفاق، ۵- اطعام مسکین، ۶- جزیه	خیرات		
۱- دعا کردن، ۲- تضرع، ۳- درخواست از خداوند	استغاثه	ندبه	
۱- توبه، ۲- استغفار، ۳- ندامت و پشیمانی، ۴- دوری و اجتناب از گناه	انابه		
۱- رزق، ۲- کسب روزی	معیشت	امرار معاش	
۱- اقامه نماز، ۲- روزه گرفتن	انجام واجبات	انجام واجبات	

منبع: یافته‌های پژوهشگر

شکل ۱: چارچوب مفهومی توسعه یافته پاسخگویی در سیستم‌های اجتماعی مبتنی بر قرآن کریم (منبع: یافته‌های پژوهشگر)

مبانی در هر علمی، باورهای بنیادی هستند که در قالب مجموعه‌ای از قضاایا، بخشی از مبادی تصدیقی آن علم را تشکیل داده، اصول موضوعه آن علم شناخته می‌شوند و مسائل آن علم بر آن‌ها استوار هستند (حسن‌زاده آملی به نقل از سیزواری، ۱۴۱۷ ق). در فضای مفهومی این پژوهش می‌توان گفت مبانی پاسخگویی، اولاً پیش‌نیازها، الزامات و پیش‌زمینه‌های پاسخگویی و در ثانی آن نوع از مبانی است که هدایتگر انسان و همچنین سیستم اجتماعی و مدیریتی در جهت نیل به سعادت و کمال انسانی و

چارچوب پاسخگویی قرآنی: مدلی برای حکمرانی اسلامی/امیری

اجتماعی مدنظر دین اسلام است و از جهان‌بینی و معرفت‌شناسی غربی که عمدتاً متکی بر فلسفه مادی-گرایانه و کسب سود دنیوی هستند، متفاوت می‌باشد. در این پژوهش این مبانی پاسخگویی مشتمل بر حق‌گرایی و وعده الهی به عنوان مبانی ذهنی و اداری (شناختی)؛ عدم تکبر، تقوا و ایمان به عنوان مبانی بینشی و نگرشی (عاطفی)؛ اطاعت الهی، عمل صالح، موازین الهی و باطل‌گریزی به عنوان مبانی عملی و رفتاری شناسایی و تدوین گردیده است که به اختصار توضیح داده می‌شود.

حق‌گرایی و حق‌محوری در قرآن کریم گاهی به معنای صفتی برای خداوند متعال به‌کاررفته و این بدان سبب است که خداوند حق است (حج، ۶۲) و گاهی به معنای انجام فعل حکیمانه و دوری از لهو و لعب و عبث در افعال الهی است (روم، ۸). با توجه به مصادیق این مفهوم که در این پژوهش شامل حق، حق مردم، حق خداوند، اعتصموا بالله، حبل الله، تمسک، حکم الله، قصاص و حدود الله به‌کاررفته است. در اهمیت ایمان همین بس که قرآن، پذیرش اعمال را در گرو ایمان دانسته است «و هر کس چیزی از اعمال شایسته بجا آورد، در حالی که ایمان داشته باشد، کوشش او ناسپاسی نخواهد شد؛ و ما تمام اعمال او را (برای پاداش) می‌نویسیم» (انبیاء، ۹۴). مصادیقی مختلفی در قرآن کریم برای ایمان بیان شده است؛ از جمله ایمان به خدا (بقره، آیه ۲۵۶ و ۱۸۶؛ آل عمران، آیه ۵۲، ۱۱۰، ۱۹۳؛ نساء، آیه ۱۷۵) ایمان به پیامبران (آل عمران، آیه ۱۷۹؛ حدید، آیه ۱۹؛ بقره، آیه ۱۷۷؛ نساء، آیه ۱۳۶) ایمان به آنچه از سوی خداوند بر پیامبران نازل شده است؛ مانند کتاب‌های آسمانی (بقره، آیه ۱۳۶؛ نساء، آیه ۱۶۲) ایمان به روز قیامت (بقره، آیات ۶۲، ۸، ۱۲۶، ۲۲۸، ۲۳۲، ۲۶۴)، ایمان به فرشتگان (بقره، آیه ۲۸۵ و ۱۷۷) و ایمان به غیب (بقره، آیه ۴). همچنین آیاتی را که به موضوع ایمان پرداخته است، می‌توان در چند گروه دسته‌بندی کرد: در برخی از آیات، ضرورت ایمان و نقش آن را در حیات دنیوی و اخروی متذکر شده (نساء، ۱۷۳؛ توبه، ۲۰؛ حدید، ۷)، دسته‌ای دیگر ویژگیهای مؤمنان را بازگو کرده (مؤمنون، ۱-۹؛ انفال، ۲-۴) و شماری از آیات نیز به پیامدهای بی‌ایمانی پرداخته است (حج، ۱۹؛ روم، ۱۶).

انتخاب سرپرست و ولی مومن در جهت اطاعت الهی نیز امری است که در بعضی آیات قرآنی به آن اشاره شده و مومنین را از گرفتن سرپرست کافر نهی کرده است «افراد باایمان نباید به جای مؤمنان، کافران را دوست و سرپرست خود انتخاب کنند» (آل عمران، ۲۸) و بیان می‌کند که دوستان و یاران خداوند در راه پاسخگویی و اطاعت الهی نه ترسی دارند و نه غمگین می‌شوند (یونس، ۶۲) چرا که این وعده الهی است که یاوران الهی را تأیید و نصرت و پیروزی عنایت فرماید (صف، ۱۴) چرا که آنها در راه اطاعت الهی، تسلیم و فرمانبردار امر او بودند (فصلت، ۳۳).

عمل صالح در محضر خداوند در صورتی مؤثر و مقرب است که توأم با ایمان به خدا باشد و در غیر

فصلنامه رهیافت‌های نوین مدیریت جهادی و حکمرانی اسلامی، شماره ۸، دوره ۳، بهار ۱۴۰۲

این صورت پوچ و بی‌اثر خواهد بود (قرشی، ۱۳۸۱: ۱۴۴) به همین دلیل در بسیاری از آیات قرآن عمل صالح با ایمان آورده شده است (کهف، ۸۸؛ مریم، ۶۰؛ طلاق، ۱۱). از اولین آثار عمل صالح، نتیجه و سود آن عمل به خود فرد است «مَنْ عَمِلَ صَالِحًا فَلِأَنْفُسِهِمْ يَمْهَدُونَ» (روم، ۴۴) همچنین از دیگر آثار عمل صالح طبق آیات قرآنی عبارتند از: جنت الهی (مریم، ۶۰)، فلاح و رستگاری (قصص، ۶۷)، آمرزش و بخشش گناهان (تغابن، ۹)، حیات طیبه (نحل، ۹۷)، هدایت الهی (یونس، ۹)، عدم خوف و حزن از غیر خدا (مائده، ۶۹)، برتری بر تمام آفریده‌های الهی (بینه، ۷)، زندگی پاکیزه و عاقبت به خیری (رعد، ۲۹)، محبوبیت در دل‌های مردم (مریم، ۹۶)، خلافت و جانشینی در زمین (نور، ۵۵) و تبدیل سینات به حسنات (فرقان، ۷۰).

قرآن کریم موازینی را برای پیشگیری از خبط و خطای انسان معین کرده است از جمله خود قرآن کریم را به عنوان عاملی برای بشارت و انداز معرفی می‌کند «وَهَذَا كِتَابٌ أَنْزَلْنَاهُ مُبَارَكٌ مُصَدِّقُ الَّذِي بَيْنَ يَدَيْهِ وَلِتُنذِرَ» (انعام، ۹۲) و می‌فرماید که این فرقان (جدا کننده حق از باطل) خواهد بود «أَنْزَلَ فِيهِ الْقُرْآنُ هُدًى لِّلنَّاسِ وَبَيِّنَاتٍ مِّنَ الْهُدَى وَالْفُرْقَانِ» (بقره، ۱۸۵). قرآن، پیامبران را به عنوان موازین و شاهدان اعمال انسان معرفی کرده و می‌فرماید: «روزی که از میان هر قوم و امتی شاهدهی از خودشان بر می‌انگیزیم» (نحل، ۸۹) و خود پیامبر اکرم (ص) را شاهد بر همه انبیاء می‌داند «وَجِئْنَا بِكَ شَهِيدًا عَلَى هَؤُلَاءِ» (نحل، ۸۹)، «يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ إِنَّا أَرْسَلْنَاكَ شَاهِدًا وَمُبَشِّرًا وَنَذِيرًا» (احزاب، ۴۵) و نیز ائمه معصومین را نیز به عنوان شاهد معرفی می‌کند «وَكَذَلِكَ جَعَلْنَاكُمْ أُمَّةً وَسَطًا لِتَكُونُوا شُهَدَاءَ عَلَى النَّاسِ وَيَكُونَ الرَّسُولُ عَلَيْكُمْ شَهِيدًا» (بقره، ۱۴۳). علاوه بر این، در بعضی آیات دیگر قرآن، مواردی همچون فرشتگان (ق، ۲۱)، زمین (زلزال، ۴)، وجدان انسان (اسراء، ۱۴)، اعضا و جوارح انسان (نور، ۲۴) و نمود و تجسم اخروی عمل (کهف، ۴۹) نیز به عنوان شاهدان و ناظران اعمال انسان ذکر شده است و در نهایت باید ذکر کرد که «خداوند بر همه چیز گواه است» (حج، ۱۷) و قرآن این شاهد بودن را ورای همه این شاهدان کافی می‌داند «وَكَفَى بِاللَّهِ شَهِيدًا» (نساء، ۷۹)

موانع، چیزهایی که بازدارند و ممانعت کنند کسی را از کاری و هر آنچه مانع اجرای کاری گردد (دهخدا، ۱۳۷۷). موانع پاسخگویی، مجموعه عواملی هستند که از پاسخگویی مطلوب و اثربخش جلوگیری کرده و وجود این موانع می‌تواند منجر به کژکارکردی سیستم گردند در فضای مفهومی این پژوهش موانع در سه حوزه؛ ذهنی و ادراکی (شناختی) شامل؛ کفر ورزی و گمراهی، حوزه بینشی و نگرشی (عاطفی) شامل؛ تشکیک و سینات و حوزه عملی و رفتاری شامل؛ فریبکاری، پیمان شکنی دسته‌بندی گردیده‌اند که در ادامه، به توضیح مختصر و موجز هر یک از موارد پرداخته شده است.

در ذیل گمراهی، کلمات متعددی از قرآن کریم همچون؛ «وَبَرَزَتْ الْجَحِيمُ لِلْغَاوِينَ»^۷، ضالین

چارچوب پاسخگویی قرآنی: مدلی برای حکمرانی اسلامی/امیری

« وَاعْفِرْ لِلَّذِينَ كَانُوا مِنَ الضَّالِّينَ^۸ » و کلمات هم‌خانواده آنها به کار رفته است. آنچه که در مجموع آیات مرتبط با گمراهی و ضلالت مشترک است این است که عدم پیروی از راهی که راه حق و تبیین شده به وسیله پیامبران و ائمه (ع) است منجر به منحرف شدن انسان و در نتیجه مانعی برای پاسخگویی حقیقی در پیشگاه الهی است. لذا گمراهی و گمراهان از راه حق بنا به آیات قرآن، کسانی را فرا می‌خوانند که نه تنها در دنیا بلکه در آخرت نیز پاسخشان را نمی‌دهند « وَمَنْ أَضَلُّ مِمَّنْ يَدْعُو مِنْ دُونِ اللَّهِ مَنْ لَأ يَسْتَجِيبَ لَهُ إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ وَهُمْ عَنِ دُعَائِهِمْ غَافِلُونَ^۹ » با توجه به آنچه که ذکر گردید، گمراهی به عنوان یک مانع ذهنی و شناختی برای پاسخگویی مطرح است.

واژه شک در قرآن بعضی مواقع به تنهایی «بَلْ هُمْ فِي شَكٍّ يَلْعَبُونَ» (دخان، ۹) و بعضی مواقع همراه با واژه ریب به کار رفته است «وَإِنَّهُمْ لَفِي شَكٍّ مِنْهُ مُرِيبٍ» (فصلت، ۴۵). به هر روی شک و تردید از عواملی است که توان و قدرت تصمیم‌گیری انسان را تحلیل داده و مانع از یک انتخاب عقلانی و صحیح در انسان می‌شود. فرد شکاک دائماً در حالتی بینابینی صحیح و غلط به سر می‌برد و از نتیجه انتخاب خود مطمئن نیست؛ بنابراین این گونه افراد، پاسخگوی خوبی نسبت به مسئولیت‌های محوله نیستند.

در قرآن کریم به مومنان توصیه شده است که از سوءظن و بدگمانی نسبت به دیگران اجتناب شود زیرا بسیاری از این‌ظن‌ها ناصحیح می‌باشند «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اجْتَنِبُوا كَثِيرًا مِّنَ الظَّنِّ إِنَّ بَعْضَ الظَّنِّ إِثْمٌ^{۱۰}». شیوه معمول شیطان برای گمراه ساختن انسان، وسوسه است. مطابق آیات قرآن، شیطان کارش وسوسه‌گری در دل انسانهاست «الَّذِي يُوسُوسُ فِي صُدُورِ النَّاسِ^{۱۱}» حتی اگر آن انسان‌ها، آدم و حوا (علیهما السلام) باشند «فَوَسْوَسَ لَهُمَا الشَّيْطَانُ^{۱۲}» و لذا قرآن کریم تنها راه در امان ماندن از این وسوسه را پناه بردن به خداوند می‌داند «وَأِمَّا يَنْزَغَنَّكَ مِنَ الشَّيْطَانِ نِزْغٌ فَاسْتَعِذْ بِاللَّهِ إِنَّهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ^{۱۳}». بنابراین وسوسه شیطان و پیروی از او، مانعی برای پاسخگویی صحیح انسان در مسیر الهی است؛ نکته دیگر اینکه این وسوسه‌گری برای انحراف مسیر پاسخگویی درست، گاهی ممکن است از طریق وسوسه‌گری کسان دیگری که نفخه شیطانی دارند نیز اتفاق بیافتد «مِن شَرِّ الْوَسْوَاسِ الْخَنَّاسِ^{۱۴}» که نمونه‌اش کسانی هستند که سعی دارند از طریق پیروی از خواسته‌های شهوانی - که مصداق پاسخگویی ناصحیح است - شما را از این مسیر باز دارند «وَيُرِيدُ الَّذِينَ يَتَّبِعُونَ الشَّهَوَاتِ أَنْ تَمِيلُوا مَيْلًا عَظِيمًا^{۱۵}».

قرآن کریم در آیات متعددی انسان‌ها را به پرهیز از این پیمان‌شکنی و عمل به وفای عهد ترغیب و پیمان‌شکنان را افرادی فاسق^{۱۶} و مفسد فی الارض^{۱۷} دانسته و عاقبت آنها را شوم و بد توصیف کرده^{۱۸} است. منظور از عوامل زمینه‌ساز، عواملی هستند که می‌توانند نقش انگیزش‌دهنده و تقویت‌کننده در جهت پاسخگویی سیستم‌های اجتماعی داشته باشند. از طرف دیگر وجود این عوامل باعث انجام پاسخگویی

فصلنامه رهیافت‌های نوین مدیریت جهادی و حکمرانی اسلامی، شماره ۸، دوره ۳، بهار ۱۴۰۲

می‌گردد به طوری که نبود این عوامل، باعث می‌شود عمل پاسخگویی یا رخ ندهد و یا در صورت رخ دادن به صورت ناقص انجام گیرد؛ لذا این عوامل بسترسازی لازم برای پاسخگویی را به وجود می‌آورند. از منظری دیگر، اگر مبانی، شروط لازم هستند، عوامل زمینه‌ساز، علل کافی‌اند. این عوامل می‌توانند باعث شوند تا عمل پاسخگویی به بهترین شکل ممکن رخ دهند و در صورت نبود این عوامل نمی‌توان در خصوص شکل‌گیری عمل پاسخگویی مطمئن بود. در فضای مفهومی این پژوهش این عوامل زمینه‌ساز در سه حوزه؛ ذهنی و ادراکی (شناختی) شامل؛ توفیق الهی، پایداری، بینشی و نگرشی (عاطفی) شامل؛ آرامش، توکل و بصیرت و عملی و رفتاری شامل؛ مسئولیت‌پذیری، درستکاری و اعمال حسنه می‌باشند، که در ادامه، به توضیح مختصر و موجز هر یک از موارد پرداخته شده است.

مفاهیم محوری و مفاهیم پایه‌ای ذیل مفهوم توفیق الهی مشتمل بر مفاهیم؛ بشارت الهی (دعوت الهی و پاسخ به آن، ابلاغ رسالت، تبشیر، بهشت، قرب الهی و وعده الهی)، نصرت الهی (یاری خداوند و استجابات الهی)، بخشایش الهی (بخشایش و شفاعت) مسئولیت الهی (پاسخگویی خداوند به خلق و نیازهای آنان، پاسخگویی خداوند به درخواست و سوالات انسان و پاسخگویی خداوند به درخواست و سوالات پیامبران)، خواست الهی (خواست خداوند و اراده الهی)، هدایت الهی (هدایت الهی و پذیرش آن، رشد، رحمت، آیات الهی و معجزه) و ترغیب الهی (ترغیب، رغبت و اراده تغییر) می‌باشند که به عنوان عوامل ذهنی و ادراکی (شناختی) زمینه‌ساز پاسخگویی در سیستم‌های اجتماعی مبتنی بر قرآن کریم ارائه شده‌اند.

صبر و پایداری به عنوان کدهای محوری ذیل مفهوم پایداری به کار رفته‌اند که صبر شامل مفاهیم پایه‌ای همچون؛ انتظار، صبر، سکوت کردن، بردباری، استقامت، آسانی پس از سختی و عدم تعجیل و پایداری شامل مفاهیم پایه‌ای همچون؛ ثبات قدم، راسخون، عدم اختلاف و تفرقه و عدم سستی است.

مطابق آیات قرآنی کریم، انسان متوکل از غیرخدا ترسی ندارد و می‌داند که سود و زیان او به اذن خداست^{۱۹}، و می‌داند که برای پیشبرد اهداف و مقاصدش نیاز به یاری خداوند دارد^{۲۰}، و این توکل، قدرت تصمیم‌گیری او را افزایش داده^{۲۱} و او را بی‌نیاز از خلق می‌کند^{۲۲}.

در قرآن کریم واژه بصیرت دو بار و مشتقات آن ۱۴۸ بار تکرار شده است (عبدالباقی، ۱۳۶۹، ص ۱۵۴). فرهنگ و ادبیات قرآنی، گمراهان و کافران را مصداق بی‌بصیرتان دانسته و برای توصیف این افراد از عبارات کور و نابینا استفاده می‌کند و بیان می‌دارد که: «آیا در زمین گردش نکرده‌اند تا دل‌هایی داشته باشند که با آن ببیندیشند یا گوش‌هایی که با آن بشنوند در حقیقت چشمها کور نیست لیکن دل‌هایی که در سینه‌هاست کور است^{۲۳}» و کسانی را که از حوادث پیرامون خود عبرت گرفته و حق و باطل را تشخیص می‌دهند، دارای بصر و اهل بصیرت معرفی می‌کند «خدا هر که را بخواهد به یاری خود تایید می‌کند

چارچوب پاسخگویی قرآنی: مدلی برای حکمرانی اسلامی/امیری

یقیناً در این [ماجرا] برای صاحبان بینش عبرتی است^{۲۴}». به طور کلی در فرهنگ قرآنی، بصیرت حالتی است که به انسان، توانایی درک درست حقایق و تحلیل واقعیت‌ها را می‌دهد (ستوده‌نیا، ۱۳۸۸).

در فضای مفهومی این پژوهش، مسئولیت‌پذیری به عنوان یک مفهوم سازماندهی شده ذیل عوامل زمینه‌ساز عملی و رفتاری پاسخگویی، مشتمل بر کدهای محوری مسئولیت، مسئولیت انسانی و مسئولیت پیامبران و ائمه بوده که خود نیز دربرگیرنده تعدادی مفاهیم پایه می‌باشند. آنچه که از بررسی آیات قرآنی مرتبط با این مفاهیم به دست می‌آید این است که انسان‌ها در هر مرتبه و مقامی که باشند نسبت به حیطه وظایف و مسئولیت‌های محوله باید هم در برابر دیگران و هم به طور اخص در پیشگاه الهی پاسخگوی اعمال و رفتار خود باشند. همچنین انسان‌ها در دو بُعد درونی (پاسخگویی به وجدان و اعمال خود) (نجم، ۴۰؛ قیامت، ۳۶) و بیرونی (ناظران) (انفال، ۲۴؛ آل عمران، ۱۷۲) باید پاسخگوی مسئولیتی که پذیرفته‌اند باشند خواه در مقام یک انسان معمولی، خواه در مقام یک پیامبر و چنانچه محل سوال و درخواست مردم (بقره، ۲۱۵، ۲۱۷، ۲۱۹؛ مائده، ۴) و یا خداوند (حج، ۲۶؛ فرقان ۳۵ و ۳۶) واقع شوند، شرعاً و عرفاً نسبت به آن مسئول و پاسخگو هستند.

در فضای مفهومی این پژوهش، مفاهیم محوری و پایه‌ای ذیل این مفهوم سازماندهی شده شامل؛ امانتداری (عدم خلف وعده، امانتداری و وفای به عهد)، تعاون (مشورت، تعاون و همکاری)، احسان و رزیدن (انجام کار نیک در برابر نعمت‌های الهی، احسان، سبقت در کار، امر به معروف، محسنین، ابرار، یتیم‌نوازی، قول معروف، پاسخ ملایم به جاهلان، پاسخ تحیت را شایسته دادن، عدم بدگویی)، قناعت (عدم اسراف، عدم زیاده‌روی) و خیرات (قرض الحسنه، زکات، صدقه، انفاق، اطعام مسکین، جزیه) می‌باشد که در اینجا به علت ضیق وقت تنها به عنوان نمونه به یک مورد آن اشاره می‌گردد؛ در قرآن کریم وفای به عهد مورد تأکید قرار گرفته^{۲۵} و این وفای به عهد به چند صورت وفای عهد در عالم ذر بین پروردگار عالم و بنی آدم^{۲۶} و وفای عهد مردم با مردم^{۲۷} و اینکه از انسان خواسته شده است که به هر یک از عهدهای ذکر شده خود وفا کرده و خلف وعده نکند.

بحث و نتیجه گیری

در این پژوهش چارچوب مفهومی پاسخگویی مبتنی بر قرآن کریم در سه مفهوم سازماندهی شده مبانی، موانع و عوامل زمینه‌ساز و مشتمل بر سه حوزه ذهنی و ادراکی (شناختی)، بینشی و نگرشی (عاطفی) و عملی (رفتاری) احصاء شده است و به این معناست که برخی از این مبانی، موانع و عوامل زمینه‌ساز مربوط به حوزه تفکرات و ذهنیات درونی، بخشی مربوط به نگرش‌ها، هنجارها و عقاید و برخی مربوط به حوزه عمل و رفتار عاملان پاسخگویی است و این سه حوزه در عین اینکه مستقل بوده

فصلنامه رهیافت‌های نوین مدیریت جهادی و حکمرانی اسلامی، شماره ۸، دوره ۳، بهار ۱۴۰۲

ولی هر یک زیربنا و شالوده‌ای برای سطح بعد است و در عین حال هر سه حوزه با هم ارتباط معنایی و تنگاتنگی دارند. در این پژوهش این مبانی پاسخگویی مشتمل بر حق‌گرایی و وعده الهی به عنوان مبانی ذهنی و ادراکی (شناختی)؛ عدم تکبر، تقوا و ایمان به عنوان مبانی بینشی و نگرشی (عاطفی)؛ اطاعت الهی، عمل صالح، موازین الهی و باطل‌گریزی به عنوان مبانی عملی و رفتاری شناسایی و تدوین گردیده است. موانع پاسخگویی، مجموعه عواملی هستند که از پاسخگویی مطلوب و اثربخش جلوگیری کرده و وجود این موانع می‌تواند منجر به کژکارکردی سیستم گردند. در فضای مفهومی این پژوهش موانع پاسخگویی در سه حوزه؛ ذهنی و ادراکی (شناختی) شامل؛ کفر ورزی و گمراهی، حوزه بینشی و نگرشی (عاطفی) شامل؛ بی‌بصیرتی، تشکیک و سیئات و حوزه عملی و رفتاری شامل؛ حق‌گریزی، تعدی کردن، خلافتکاری، فریبکاری، تذبذب، پیمان شکنی و کسب حرام دسته‌بندی گردیده‌اند.

عوامل زمینه‌ساز در این پژوهش متفاوت با عوامل زمینه‌ساز در علوم رایج فعلی و برگرفته از ادبیاتی متفاوت با ادبیات مدیریتی و سازمانی حال حاضر بوده و در فضای دینی و قرآنی شکل گرفته است. لذا در فضای مفهومی این پژوهش این عوامل زمینه‌ساز پاسخگویی در سه حوزه؛ ذهنی و ادراکی (شناختی) شامل؛ توفیق الهی، پایداری، عبرت و قیامت، بینشی و نگرشی (عاطفی) شامل؛ آرامش، توکل و بصیرت و عملی و رفتاری شامل؛ مسئولیت‌پذیری، تکلیف‌پذیری، عبادت، مجاهده، درستکاری، پاکدامنی، برهان الهی، اعمال حسنه، ندبه، امرار معاش و انجام واجبات می‌باشند.

نتایج کلی این پژوهش به نوعی همراستا با بخشی از یافته‌های ذاکری و همکاران (۱۳۹۰)، کارگر زنجانی و همکاران (۱۳۹۱)، فقیهی و نداف (۱۳۹۲)، صراف و محمدی (۱۳۹۶)، فولادی و شفیعی (۱۳۹۷)، دوسوکی^{۲۸} (۲۰۰۸) می‌باشد و از طرفی مغایر با برخی یافته‌های انجام شده است چرا که مطالعات متعددی داخلی و خارجی صورت گرفته عمدتاً مبتنی بر مبانی نظری غربی و در چارچوب ادبیات غیردینی صورت گرفته و عمدتاً ماهیتی مادی‌گرایانه داشته (صراف و محمدی، ۱۳۹۶؛ اعرابی، ۱۳۸۰) و یا اگر در حوزه مسائل اسلامی انجام شده عمدتاً مربوط به مسائلی همچون وقف، زکات و امور خیریه (عثمان، ۲۰۱۰؛ کمارالدین و اوزایر^{۲۹}، ۲۰۱۹؛ رحمان‌خان^{۳۰} و همکاران، ۲۰۱۹؛ سایک^{۳۱} و همکاران، ۲۰۲۰) انجام شده است.

پیشنهاد‌های کاربردی و پژوهشی

- ۱- آموزش چارچوب مفهومی پاسخگویی بر مبنای قرآن کریم و اندیشه‌های دینی از طرق مختلف حضوری، مکتوب و مجازی در بدنه مدیریتی دستگاه‌های اجرایی مختلف کشور.
- ۲- کاربست چارچوب توسعه یافته توسط مدیران و مسئولان دستگاه‌های مختلف کشوری و لشکری در تمامی سطوح کلان تا خرد با توجه با تأیید قابلیت‌های ساختاری و کارکردی این پژوهش.
- ۳- پایش و پیش‌پایش سیستم‌ها و سازمان‌های مختلف اجتماعی بر مبنای چارچوب توسعه یافته در این پژوهش و رصد وضعیت اجتماعی آنها.

چارچوب پاسخگویی قرآنی: مدلی برای حکمرانی اسلامی/امیری

منابع

- (۱) اسماعیلی، عبدالحمید(۱۳۹۶). توسعه و اعتباریابی چارچوب انگیزش در سازمان مبتنی بر قرآن کریم: رویکرد ترکیبی، به راهنمایی دکتر جعفر ترک زاده، پایان نامه دکترای، دانشگاه شیراز، رشته مدیریت آموزشی.
- (۲) ایمان، محمدتقی و نوشادی، محمدرضا(۱۳۹۰). تحلیل محتوای کیفی، دوفصلنامه پژوهش، سال سوم، پاییز و زمستان ۹۰، صص ۴۴-۱۵.
- (۳) ترک زاده، جعفر؛ محترم، معصومه و گایینی، ابوالفضل،(۱۳۹۶). کاوش مفهوم سرمایه اجتماعی در قرآن کریم، چاپ اول، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- (۴) ترک زاده، جعفر (۱۳۸۸). روش پژوهش فرایند چرخه‌ای تحلیل، روشی برای گردآوری، تحلیل و استنتاج از داده‌های کیفی پربعد در مسیر توسعه دانش مدیریت اسلامی، روش‌شناسی علوم انسانی، س ۱۵، ش ۶۱، صص ۱۴۲-۱۲۳.
- (۵) دهخدا، علی اکبر(۱۳۷۷). لغت‌نامه، تهران: موسسه چاپ و انتشارات دانشگاه تهران.
- (۶) ذاکری، محمد؛ اسدی، اسماعیل و لطفی، هادی(۱۳۹۰). تبیین الگوی پاسخگویی و نظارت بر نظام اداری در حکومت علوی از منظر رابطه بوروکراسی و دموکراسی، فصلنامه رسالت مدیریت دولتی، سال دو م، شماره چهارم، صص ۱۸-۱.
- (۷) صراف، فاطمه و محمدی، مهسا(۱۳۹۶). مطالعات حسابداری و حسابرسی، شماره ۲۱، بهار ۹۶، صص ۱۱۷-۹۱.
- (۸) علیخانی، علی اکبر(۱۳۸۴). نحوه پاسخگویی در حقوق اساسی نظام جمهوری اسلامی ایران، فصلنامه پژوهشی دانشگاه امام صادق(ع)، شماره ۲۶، صص ۸۱-۵۱.
- (۹) فقیهی، ابوالحسن و نداف، بشیر(۱۳۹۲). پاسخگویی پلیس: ارائه الگوی بومی برای ارتقای روابط مردم و نیروی انتظامی، مدیریت فرهنگ سازمانی، دوره یازدهم، شماره دوم، تابستان ۹۲، صص ۳۱-۵.
- (۱۰) قلی‌پور، رحمت‌الله(۱۳۸۳). تحلیل و امکان‌سنجی الگوی حکمرانی خوب در ایران با تأکید بر نقش دولت، دانش مدیریت، شماره ۶۷، زمستان ۸۳، صص ۱۱۲-۸۵.
- (۱۱) کارگر زنجانی، علی؛ فقیهی، ابوالحسن و نجف‌بیگی، رضا(۱۳۹۱). نظام پاسخگویی در دانشگاه آزاد اسلامی، فصلنامه رسالت مدیریت دولتی، سال سوم، شماره ۵ و ۶، بهار و تابستان ۹۱، صص ۲۷-۱۵.
- (۱۲) کرسول، جان دلبیو و کلارک، ویکی پلانو(۱۳۹۰). روشهای پژوهش ترکیبی، ترجمه علیرضا کیامنش و جاوید سرایی، چاپ اول، تهران: آبیژ.

فصلنامه رهیافت‌های نوین مدیریت جهادی و حکمرانی اسلامی، شماره ۸، دوره ۳، بهار ۱۴۰۲

۱۳) مومنی‌راد، اکبر، علی‌آبادی، خدیجه، فردانش، هاشم و مزینی، ناصر (۱۳۹۲). تحلیل محتوای کیفی در آیین پژوهش: کاهیت، مراحل و اعتبار نتایج، اندازه‌گیری تربیتی، شماره ۱۴، سال چهارم، زمستان ۹۲، صص ۲۲۲-۱۸۷.

۱۴) میرسپاسی، ناصر و باقرزاده، محمدرضا (۱۳۸۵). آسیب‌شناسی نظام پاسخگویی در سازمان‌های دولتی، فصلنامه پژوهشگر، سال سوم، شماره ۷/۲، تابستان ۸۵، صص ۱۴-۱.

۱۵) نبوی، سیدعباس (۱۳۸۳). کالبدشکافی نظری و کاربردی رویکردهای پاسخ‌گویی در نظام ولایی، اندیشه حوزه، شماره ۴۹ و ۵۰.

۱۶) منابع عربی

۱۷) قرآن کریم به همراه شرح آیات منتخب، ۱۳۹۰، ترجمه آیة الله ناصر مکارم شیرازی، چاپ چهارم، قم: اسوه.

۱۸) السبزواری، ملاهادی، ۱۴۱۷ ق، شرح منظومه، به کوشش حسن حسن زاده آملی، ج ۱، تهران: ناب.
19) Cahyati, Ari Dewi, Risa, Nurma, Alim, Nizarul & Prasetyono. 2019. Formulation of Accountability of Islamic University in Islamic Values Perspective, Global Review of Islamic Economics and Business, Vol. 7, No. 1 (2019) 028-039.

20) Cole F.L. 1988. Content analysis: process and application. Clinical Nurse Specialist, 2(1), 53-57.

21) Creswell, J. W. 2007. Qualitative inquiry and research design: Choosing among five traditions (2nd) Thousand Oaks, CA: Sage.

22) Dusuki, Asyraf Wajdi. 2008. What Does Islam Say about Corporate Social Responsibility?, Review of Islamic Economics, Vol. 12, NO.1, pp. 5-28.

23) Hsiu- Fang Hsieh & Sara E. Shanon. (2005). "Three Approaches to Content Analysis", Qualitative Health Research, Vol.15, No.9

24) Osman, A. Z. 2012. Accountability in managing waqf properties: The case of two State Religious Councils in Malaysia (Doctoral thesis). Royal Holloway University of London, United Kingdom.

25) Saad, R. A. J., Aziz, N. M. A. & Sawandi, N. 2014. Islamic accountability framework in the zakat funds management. Procedia-Social and Behavioral Sciences, 164, 508-515.

26) Sandelowski M. (1995). Sample size in qualitative research. Res Nurs Health; 18(2): 179- 83.

27) Sarantakos, Sotirios. 1998. Social Research, 2nd Ed, Hampshire & London, Mac Millan Press Ltd.

- 28) 27. Sayek, I Turan , S, Batı ,A. H, Demirören , M and Baykan, Z. 2020. Social accountability: A national framework for Turkish medical schools, Medical Teacher, ahead-of-print, Taylor & Francis PP. 1-9.
- 29) Kamaruddin, Muhammad Iqmal Hisham & Auzair, Sofiah Md. (2019). INTEGRATED ISLAMIC FINANCIAL ACCOUNTABILITY MODEL FOR ISLAMIC SOCIAL ENTERPRISE (ISE), The Journal of Muamalat and Islamic Finance Research, Vol. 16, No. 1, June 2019, Pp. 17-36.
- 30) Khan S.A.R. Yu Z. Golpîra H. (2019). The Nexus between Corporate Social Responsibility and Corporate Performance: An Empirical Evidence. LogForum 15 (2), 291-303, <http://doi.org/10.17270/J.LOG.2019.328>.
- 31) Yanzhang. Content ansils (qualitative, thematic) in: <http://www.ils.unc.edu/yanz/content%20analysis.Pdf>, 2006.

یادداشت‌ها :

۱. فرازی از دعای کمیل بن زیاد.
2. Osman.
3. Saad et al.
۴. روشی تحقیقی برای تحلیل پیام‌های ارتباطی متنی، شفاهی، صوتی و تصویری (کول Cole، ۱۹۸۸) و تفسیر ذهنی محتوایی داده‌های متنی (شی یه و شانون، ۲۰۰۵) (Hsiu & Shanon) و تفسیر اصالت و حقیقت داده‌ها به گونه ذهنی ولی با روش علمی (ایمان و نوشادی، ۱۳۹۰) و بررسی تم‌ها و الگوهای آشکار و نهان متون به صورت محتوای آشکار (یان ژانگ، ۲۰۰۶) (Yanzhang) و خلاصه‌سازی و توصیف و تفسیر داده‌های کیفی (سندلوسکی، ۱۹۹۵) (Sandelowski) و استنباط معنایی خاص از متن از طریق طبقه‌بندی کلمات و پی بردن به شباهت‌ها، افتراق‌ها و روابط بین آنها و تحلیل حجم عظیمی از داده‌های متنی در یک بستر خاص داشته (مومنی‌راد و همکاران، ۱۳۹۲) و به سه صورت تحلیل محتوای عرفی و قراردادی، تحلیل محتوای جهت‌دار و تحلیل محتوای تلخیصی و تجمعی به کار می‌رود (شی یه و شانون، ۲۰۰۵)
5. Sarantakos .
6. Creswell.

۷. شعراء، ۹۱.
۸. شعراء، ۸۶.
۹. احقاف، ۵.
۱۰. حجرات، ۱۲.
۱۱. ناس، ۵.
۱۲. اعراف، ۲۰.

۱۳. اعراف، ۲۰۰.

۱۴. ناس، ۴.

۱۵. نساء، ۲۷.

۱۶. اعراف، آیه ۱۰۲.

۱۷. بقره، آیه ۲۷، رعد، آیه ۲۵.

۱۸. رعد، آیه ۲۵.

۱۹. یونس، ۱۰۷.

۲۰. طلاق، ۳.

۲۱. آل عمران، ۱۵۹.

۲۲. نساء، ۸۱.

۲۳. حج، ۴۶.

۲۴. آل عمران، ۱۳.

۲۵. اسراء، ۳۴.

۲۶. مائده، ۱.

۲۷. بقره، ۱۷۷.

28. Dusuki.
29 . Kamaruddin & Auzair.
30. Khan S.A.R
31. Sayek